

են համարել նախ այց կանել սրտոյ Մենաստանիս և իւրեանց մտադրեալ գործերն աս տեղէն սկսել ակնաւատեալութեամբ ճշգիւ համարադրաւորութիւն անել պատմական ստուգութեանց, զորս ուղիղ է՝ զի լոած են և է՝ զի կարգացած այլ ճանապարհորդների գրուածները:

Ներկայ տարւոյս մէջ շուրջ ունեցայ ընդունել իսաւրը Վանս մի պատուելի հիւր Գերմանացի ճանապարհորդ Զերդեխի ազգանունը որ իւր անձը նուիրելով պատմական հետիւտեանց անցելոց՝ կաշխատէր ամենաճիշդ տեղեկութիւններ ժողովել զանազան ազգաց վրայօք, որոնք կարող էին իւրեան հանդիպել, բայց առաւելապէս ճիշդութեամբ եղած էր ամենատոյգ տեղեկութիւն ունենալէ Հայոց ազգի անցեալ դարերու՝ նոյն և ներկայիս ազգաշին սօվորութեանց, քաղաքական անցից և կենաց և եկեղեցական արտօնութեանցն որով և այդպիսեաւ մարդասէր բուն եռանդեամբ ամենաօգտակար ծառայութիւն մի անել, առաւելապէս Հայոց ազգին որոյ փառաւոր Հայրենեաց հընդմիտները անցելոյն փոշիներուն միջէն գտելով՝ ըստ կարելոյն կենդանացնելու շարժումն տալ նոցա, ապա իւր ճանապարհորդութեան պատմական ոսկեզօծ էջերը շարահիւսկով՝ Հայկազեան դիւցազների պանծալի գործոց յիշատակներովն՝ իրրե փունջ մի գեղեցիկ անուշահոտ ծաղկանց նուիրել ըւսաւարելոյն Ներսիսիոյ Ընթերցարանութիւն յանշտիս այս մեծ մարդոյն:

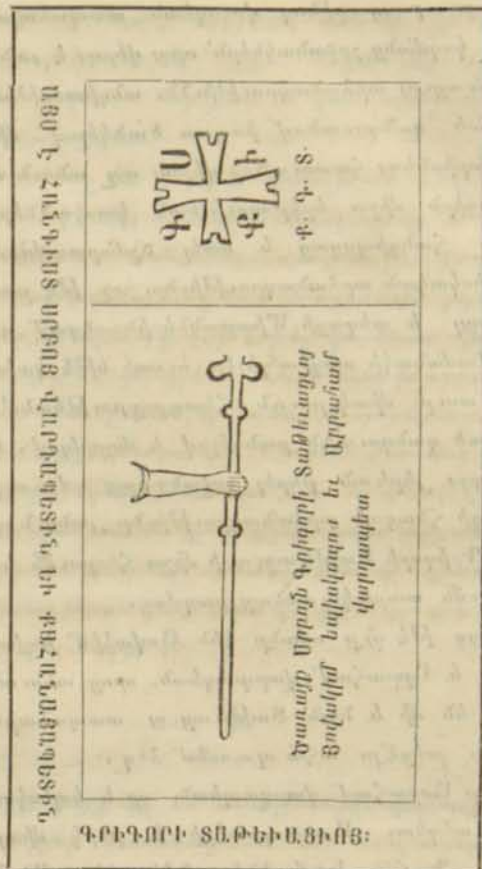
Պարոն ճանապարհորդն՝ ինչպէս տեսի իւրեան ձեռնարկ ունելով՝ յառաջ քան զինքն՝ ճանապարհորդների գրուածներն՝ ինքն ևս ըստ այնց կուղղէր և կշարունակէր իւր ստորագրութիւնը, այնու ամենայն երբեք զանց չէր առնել մանրաքննին խողարկութեամբ կրկին և կրկին ամեն մի կարևոր առարկայն առ տեղեկան ստուգել, լծերին լրացնել, վերապնենքն ուղղել ծանօթութեամբ, նորանոր յաւելուածներ շատացնել պատմական ամենաճիշդ տեղեկութեամբ և երբեմն նոյն գրուածքներէն տեղեկութիւն քաղելով, որոնք գլխաւորապէս Հայոց եկեղեցականութեան և ազգայնութեան կեդրարեւելոյ զանազան հարցեր կառաքարէր ինձ և կենդիւրէ ստոյգ և բաւարար պատասխանէր՝ որպիսի հարցմունքներն Պարոնին

բոլորովին օտարտոյ էին անգուր և միանգամայն ներհակ ոգւոյն հարազատութեան Հայ պատմագրութեանց, բայց ինչպէս նա պատմեց ինձ և բնականօրէն, որ այն աններկի սխալումքներն յառաջացած են վանուցս ժամանակին գտնուած բրնձի տեղացի տմանց հոգեւորականաց անհմտ պատմութիւններից, որ այնուհետեւ ոչ այնքան իրաւունք էր մեզ մեղադրել ինչեւ օտարականներին՝ որքան մերոց, որովհետեւ Պատմութիւնը Հայոց է և պատմիչներն Հայ հոգեւորականք, բայց բարեկամարար խորհուրդ կուտայի դոցա, մինչդեռ իրենք անգրասէր էին և չունէին հմտութիւն որ և իցէ գիտութեանց, և եթէ իւրեանց անձնասիրութեանցը դիպողական չէին համարել՝ բարւաք էր եթէ այնպիսի բանաստիպ հետաքրքիր անձանց հարցմանց հանդէպը իւրեանց պատասխանէին սովորաբար լինէր «չգիտեմ», բառը որով լծէ զիրենք և լծէ զեր պատմութեանց հարազատութիւնը կազատէին օտարների աններկի զրպարտութիւնից, Թողնելով ընդարձակօրէն նկարագրել նորա ամեն մի օտարտոյ հարցմունքներն և իմ զգուշաւոր պատասխանէր՝ որք ցուցէ ձանձրութիւն պատճառն բանասիրաց, կտրիպիմ՝ յառաջ բերել աստուծոյ նորա աններկի սխալ տեղեկութիւններէց մինը, որ ինչէր ի դէմս մարմնոյ սրտոյ Գրիգորի Տաթևացոյ, որոյ ամփոփելն Վանուցս մէջ իսպառ կտէր և կհերքէր հետեւեալ փաստիւք, զորս ասել բարեհաճեցաւ:

«Թէպէտ ամեն մի պատմական անցից հարազատութեանց պէտք են ապացուցական ստոյգ փաստեր, սակայն առաւելապէս հարազատ կհամարին այն պատմութիւնքը՝ որոնք գլխաւորապէս հիմնուած են և կհիմնուին արձանագրական տեղեկութեանց վերայ, Թէպէտ և Հայք զմեծն Տաթևացի կճանաչեն Հայաստանեայց եկեղեցոյ երախտաւոր Արդապետներէն մէկը և ունին զնա միշտ ի յարդի և Հայ պատմարանը ոչ մի օրինակ կգրեն նորա կենսագրութիւնը ինչպէս Մլխիթար Ապարանեցին կըրէ լծէ՝ Տաթևացին Աւերիքոսեան ընկերութեան ջերմեռանդներէն մէկն էր Նրնջակայ գաւառումը, լծէպէտ կասն վերջին վախճանը լինել Տաթևու Վանուց մեջ, ուր և ամփոփած նորա մարմնը սակայն մինչ-

« գեւ յառաջ քան զիս ճանապարհորդների զը-
« րուածոց մէջ կկարգում և կառուցեմ անձամբ
« յանուն Գրիգորի Տաթևացոյ ընծայած դամբա-
« րանի վերայ այն անուն արձանագրութիւն
« ռառայք սրբոյն Գրիգորի Տաթևացոյ Յովա-
« կիմ եպիսկոպոս եւ Աբրահամ վարդապետ եր-
« րէք չեմ կարող համոզուիլ և հաւատալ թէ՛
« այն տեղ է թաղուած Գրիգոր Տաթևացին, որոյ
« համար Հայք ցայսօր սխալած են, և Պարսիք
« յառել տեղ և զայս թէ՛ « չեմ ներհակել Հայ
« արտոմագրաց վկայաբանութեանցը այս մասին,
« զուցէ թաղած լինի Վանուցս մէջ՝ բայց ոչ իս-
« կապէս այն տեղ, որոյ համար կվկայեն Հայք,
« մինչդեռ արձանագրութիւնը օտարների կվերա-
« րերի անտարակոյս » :

Արարն ճանապարհորդի յառաջ բերած փաստերն ըստ կրեւոթին արդարեւ կարող էին շատերի մասը շփոթութիւն պատճառել և անհարգատեւեան կարծիք Հոյ պատմագրութեանց դէմն, սակայն գուցէ նոցա միայն որոնք չունին պատմական հետեւութիւն և անգիտակ են Տաթևու Վանուց միջ դատուած արձանագրական տեղեկութեանց, բայց մինչևեւ ունէի եւ ի պատրաստի լի պատմարանական և լի արձանագրական զօրանք փաստեր, այդ նախատինք մեծ էր ինձ՝ ի լի անտարբերութեամբ լուս մնայի պարոն օտարականի ամենեկեւ սխալ համոզմանց դէմն. ուստի ըստ չափու կորեացս աշխատ եղէ հիմնաւոր ապացուցութեամբ հերքել նոցա ամեն մի լիար տեղեկութիւնները որոնք մեզ կվերաբերէին, և տալ ուղղել իւր ներկայ տաղարգրութիւնը ամենակարեւոր ճշմարտութեամբ համաձայն կանոնաց պատմական հարադատութեանց Թողնելով զայլս՝ յոյժ հարկաւոր կհամարիմ՝ յառաջ բերել առաւանդ զնոյն հերքումն ի դէմն սխալ արձանագրութեան որ ի վերայ դամբարանի սրբոյն Գրիգորի Տաթևացոյ՝ ի գիտութիւն սիրելի Աղոյսնոց մերոց և ի զգուշաւոր տեղեկութիւն օտարական հետախույզ Բարեպաշտ աշխույժ դամբարանի սրբոյն Գրիգորի Տաթևացոյ՝ կտեսնեն նորա վերայ տապանաքար մի ըստ այսմ ձևոյ.

Տապանաքարի միջի ագուցած մարմարենեայ
հատուածն է գործ յիտապայ ժամանակի Յովա-
կիմ եպիսկոպոսի և Արքահամ վարդապետի իսկ
հասարակ տապանաքարն որոյ չըջանակի վերայ է
հնադոյն ձևով արձանագիր յանուն Տաթևա-
ցոյն՝ է նախկինն և իսկականն. եթէ մինչև ցայ-
սօր շառերին երկբայութեան կարծիք է պատճառել
մարմարոնեայ քարի վերայ եղած արձանագրու-
թիւնը՝ պատճառը այն է, որ սուրբն Նրիգոր
Տաթևացի թաղուած լինելով Տաճարի հարաւա-
յին դրան մէջ և միշտ տանակոխ եղած, Հայկա-
կան Ռ. Մ. Լ. Զ. թաւին՝ յառաջ Հայրապետու-
թեան սրբոյ գահին Էջմիածնի Տեան Դուկատու՝
Յովակիմ եպիսկոպոս Պապ կոչեցեալ ծախիւր
Բռնակոթցի բարեպաշտների արտաքուստ կուսէ
նման ստղածն եկեղեցւոյ սրբատաշ քարանք մա-
տու մի շինել կուտայ գերեզմանի վերայ կից որ-
մանը և խաղառ կձածկէ դուռը որ այժմ ներ-
քուստ կողմանէ Տաճարին իբրև պահարան կը-

ձեանայր բայց շինող վարպետն տապանաբարի
երկու կողմանց շրջանակներն՝ որոյ վերայ է յանուն
Տաթևացւոյ արձանագրութիւնն, անցիտութեամբ
կրամած զանգուածով իսպառ ծածկելով՝ միջին
մարմարանեաց հատուածոց վերայ այլ անուն ար-
ձանագիրն միշտ երկրայութեան կասկածներն
առել հանդիպողաց և ստել ճշմարտութիւնը՝
սոյն իսկական արձանագրութիւնը ոչ թէ շատե-
րին, այլ և տեղացի Միաբաններին անգամ ցոյ-
սօր ժամանակի անցիտելի էր ուստի եթէ կախոր-
ժեա՝ տուր միակ բուն հետաքրքրութեանս՝ որ
կրամած զանգուածն քանդելով և մաքրելով, կա-
րողացայ յերևան բերել շրջանակաց յժաւարն-
ութեանի հնազոյն արձանագրութիւնը յանուն սրբ-
բոյն Գրիգորի Տաթևացւոյ ի միշտ հիշքումն և ի-
լուծումն տարակուսանաց բազմաց:

Բայց թէ ճիշդ ոմանք էին Յովակիմ՝ եպիսկո-
պոսն և Աբրահամ՝ վարդապետն, որոց անուանքն
գրած են մի և նոյն Տաթևացւոյ տապանաբարի
վերայ լսեցէք, ահա պատմեմ՝ ձեզ:

Տէր Աբրահամ՝ վարդապետն, որ և եպիսկոպոս
էր՝ տեղեաւ Աստուածատեցի և ընդ միաբան
որոց Գահին Էջմիածնի ընկերակից Սիմէօնի
Սրբազան Վաթուղիկոսի ամենայն Հայոց քը-
սան տարի աւելի նտիրակութիւն առնելով ի Հնդ-
կահայս՝ ի մեծն Պօլիս՝ ի Վարին և ինն ամ ա-
ռաջնորդ կալով Չմիւռնոյ վիճակին, իւրով հո-
գեբուղիս վարդապետութեամբ արար բազում ուղ-
ղութիւնս և բարեկարգութիւնս եկեղեցւոյ շարա-
դրեց համեղ ոճիւ քարոզագիրք, բազմամիւ հո-
գեցատուր յիշատակօք փաթեմացոյց սուրբ Տա-
ճարն Էջմիածնի որոնք ցայսօր ևս պահուելով
խնամօք՝ կենդանի քարոզ են անհաջ անուանել:
Սա անանելով իսպառ դատարկանալը որոց Վա-
նուցս Տաթևու յուսմանց և ի գիտութեանց՝ որ
Հայոց աղղի համար երկրորդ Աթէն էր համա-
բուած, ուստի իրեւ ճշմարիտ նախանձախօղի
Աստուածայի՝ օրինաց և սիրող իմաստութեան՝
հրամանաւ Սրբազանգոյն Վաթուղիկոսի Սիմէօնի
թիւին Հայոց ՌՄԻԿ, ստանալով Սիւնեաց
վիճակի Առաջնորդութիւն՝ կիւլմայ ի Վանս կը
հաստատէ զպրցոյ պատրաստելով ուսեալ բարե-
կիրթ աշակերտներ յառաջոյ պարսպի Վանացս

յարեկից կուսէ 111 կանգուն երկայնութեամբ
կրամած կոխածոյ քարամբ կարսպէ, ուր և կից
պարսպին կշինէ 16 թուով սենեակներ, Երկու
ամ և երեք ամիս խաղաղութեամբ կալով ի Վա-
նրս ուր և կնքելով իւր աղցաւոր կեանքը ի ՌՄԻԶ
թիւին ի հասակի 65 ամաց՝ խաչակիր մարմին նո-
յա կթաղուի առաջի զարմանալէն շարժուն գա-
ւազանի*): Յովակիմ՝ եպիսկոպոսն էր տեղեաւ Ծը-
ղուկ գաւառէ Անգեղակոթ գեղջէ, աշակերտ գե-
րըզգօն Արրահամու վարդապետի, որոյ հետ գալով
ի Վանս՝ նորա վախճանէն յետոյ ըստ խնդրանաց
միաբանից Վանաց և առաջու որաց Սիւնեաց վի-
ճակի՝ ձեռնադրուելով եպիսկոպոս ի Սիմէօն Վա-
թուղիկոսէն ի ՌՄԻԶ Հայոց թիւին, կառնու
Առաջնորդութիւն Վանացս ուր և յընթացս տաս-
նամեայ առաջնորդութեան կանէ զանազան շինու-
թիւնս և բարեկարգութիւնս, ապա երբ Աղա-Մահ-
մատ-Խանն մուտ կգործէ Սիւնեաց աշխարհն և
կաւերէ բովանդակ երկիրը, սակս փոխտեսեց կը-
գնայ խուրը Էջմիածնի, ուր և 19 ամ մնալով՝
կվախճանի և կգլուի ի հանգստարանի միաբանից:
Բայց թէ ի՞նչ պատճառաւ այս երկու անձանց
անուններն արձանագրուած են որոց Գրիգորի
Տաթևացւոյ տապանաբարի վերայ՝ ահա ասեմ:

Ինչպէս Ղազար Վաթուղիկոսն Ժաշկեցի Սիմէօն
Վաթուղիկոսն Երևանցի նոյնպէս և սոքա՝ Աբ-
րահամ՝ վարդապետն և Յովակիմ՝ եպիսկոպոսն
իրեանց Աստուածաբանական գիտութեան և
վարդապետական ուսմանց մասին՝ կհամարին զի-
րենք ուղղապէս սերեալ յաշակերտութենէ սրբոյն
Գրիգորի Տաթևացւոյ որ ուստի վերջին ժամանակներն
իբրև երախտագիտական փոխարինութիւն նմին՝
Յովակիմ՝ եպիսկոպոսն երբ կշինէ նրա վրայ մա-
տուն և կը դարդարէ տապանն մարմարանեաց
քարիւ՝ մեծ պատիւ կհամարէ թէ իւր վար-
ժապետ Աբրահամ — վարդապետի և թէ իւրեան
անունը ծառայական անուամբ փոխադրել տալ

(*) Այս շարժուն գաւազանի վերայ նամակագրին ուշադրու-
թիւնը ճիշդիւրով կենդանի պատմական տեղեկութեամբ և
մտորման նկարագրութեամբ հայտնել խնդրուի թեան:

Եթէ կարելի է, շարժուն գաւազանի մեծ ևս նկարուի և ի
միասին իրկուի:

նոյն մարմարին քարի վերայ թէպէս սորա կողմանէ՝ զույգ միամտութիւն կործնել, բայց ժամանակ անցնելով՝ մեծ սխալանաց և զայժակ-դութեան իսկապէս առիթ է եղել բազմաց և անհաւատարմութիւն առ սուրբ Աւարդագեան: Այսպէս այս մասին Հոգեւոր Իշխանութիւնը բարեհաճ անօրէնութիւն մի կանէ ուղղել սոյն աններկի վրայմունքն Յովակիմ՝ եպիսկոպոսի:

Իսկ թէ Խաչի շրջանակի $\frac{910}{810}$ տասերի նշանակու-

Ք. Գ. Տ.

թիւներ ի՞նչ է, այսպէս կրացատ կմ, որ են չորից աւտարանաց գրաց սկզբնաւորութեանց զխատա-ռերն՝ զոր օրինակ՝ Գիրք Տննդեան Սկիզբն Աւտարանի Յիսուսի Քրիստոսի Քանցի բազումք յոժարեցան, Ի սկզբանէ էր բանն. և Ք. Գ. Տ. տասերն կնշանակեն Քահանայապետ Գրիգոր Տա-թևացի:

ՍՏԵՓԱՆՆՈՍ ՎԱՐԳԱՊԵՏ ՄԻԻԹԱՐԱՆՆ.

Ի 21^ն Դեկտեմբերէ 1874 -^մ

Ի Վան Տաթևացի.

ՍՈՐԸՍՆՊԵԱԿԵ ԲԻԻ ԷԱՆԳԵԱՆ.

Հ Ա Յ Ք

Ի ԹՐԱՆՍԻԼՎԱՆԻԱ ԵՒ Ի ՀՈՒՆԳԱՐԻԱ

ՎԱՂ, ԵՒ ԱՐԳԻ ԺԱՄԱՆԱԿԱՅ ՄԷՁ.

(Շաբաթնաւոր և Էփրէլ)

Հայք, որոնց վրայօք ցարդ խօսեցար և որոնք մասամբ՝ մի և նոյն ժամանակ Հունգարացոյ հետ՝ զրկելէ Հունգարացի առաջնորդաց և Աւրատեան տան թագաւորաց ժամանակ ծառիեցան երկու Հունգարական երկիրներու մէջ, և թէ նոյն պատմական յիշատակութիւնը հանելու ըլ-լանք, որն որ Հունգարական ժամանակագրու-թեանց և Գեոգրաֆիական Հաւաքածոյից մէջ նոյնին վրայօք յառաջ կուգայ նաև տեղեաց

անունները որոնք ազգային անունը կը հնչեն, մնացեալներուն մէջ՝ երկու երկրին մէջ ալ առանց ընկճման մարեցան և կամ ուրիշ ազգաց մէջ ձուլուեցան:

Գարձեալ թէ ինչպիսի ճոխութիւն ունէր վաղ ժամանակ Հայ անունը Հունգարացոյ և նոցա Արատեան — տան թագաւորաց առջև, կը վկա-յէ Կրուսաղէմայ Անդրէաս թագաւորին գործքն, որպէս զի արեւելք ոտք կոխել կարենայի համա-նուն որդին զԱնդրէաս՝ Լեւոն Հայ թագաւորին զտեղի հետ նշանած էր այնպիսի պայմանաւ, որ Հունգարացի թագաւորը Լեւոնին ժառանգ ըլլայ Անտիոքոյ պետութեան զահուն, և մինակ Լեւո-նին տարաժամ մահը արգիլեց երկու արքունեաց և երկու ազգաց մէջ տեսակցութեամբ զիտուած ամուսնութեան կարի սերտ կապը — կը զրէ Լա-տիսլաւոս Սալաի:

Բ.

Արդի Հայք այլ են՝ առաջիններէն միայնացեալ և տարբեր ժամանակուան մէջ և պատճառաւ Հայաստանէն յառաջ եկած և Առտեալի մէջ տարածեալ Գաղթականաց մնացորդները որոնց ծագմանը վրայօք ինչպէս պատմութեան մէջ՝ նոյնպէս Ազգային աւանդութեան մէջ ստոյգ և առանձին պատմուած թուականներ ունինք՝ քան վերոյիշեալ հնոց վրայօք:

Գիտենք՝ թէ 1672-ին եկան Առտեալ, զիտենք նաև՝ թէ Ասիոյ հայրենեաց որ տեղւոյն և քաղ-քին երբեմն բնակիչք էին, կը ճանչնանք պատ-ճառները որոնք զիրենք իրենց նախնական հայ-րենիքը թող տալու և նոր հայրենիք փնտռելու շարժելին: Մնաց այն յիշատակը բաղմատեսակ վտանգներուն, որոնք երկար ճանապարհին վրայ՝ ալ և ոյլ աշխարհաց և ճանապարհաց և ազ-գաց մէջ դիպեցան, մինչև վերջապէս Առտեալ հաստատուեցան:

Առտեալի Հայք ըստ միաձայն վկայութեան մեր հաւատարիմ պատմական թուականին և աւան-

(1) Պատմութիւն Հունգարացի. Ա Հատ. էջ 502 և 503: